

POJĘCIE NARODU ORAZ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ I ETNICZNEJ W KONTEKŚCIE GEOGRAFICZNYM, POLITYCZNYM I SOCJOLOGICZNYM

W artykule zawarto próbę analizy pojęć bardzo często występujących w badaniach z zakresu geografii politycznej, czyli narodu, mniejszości narodowej oraz etnicznej. Starano się uwzględnić nie tylko aspekt geograficzny ale również polityczny i socjologiczny, podkreślając wieloznaczność omawianej tematyki. Zwrócono uwagę na czynniki definiujące naród, a zwłaszcza na znaczenie obiektywnych i subiektywnych cech narodu oraz różnic i podobieństw pomiędzy pojęciem mniejszości narodowej i etnicznej.

Pojęcie „narodu” jest wieloznaczne, przez co problematyka ta należy do zagadnień szczególnie skomplikowanych, dyskusyjnych, a często i drażliwych.

W nauce istnieje cała gama definicji narodu. Wiele z nich jest zbyt ogólnikowych bądź nieprecyzyjnych. Inne z kolei – jeżeli potraktować je dosłownie – pozostawiają poza swoim obrębem niektóre realnie istniejące zjawiska. Nie ma jednej powszechnie przyjętej definicji narodu. Ilość i zróżnicowanie definicji skłania nawet niektórych teoretyków do stwierdzeń, że nie jest ani możliwe, ani konieczne tworzenie takiej uniwersalnej definicji (Babiński 1997). Problematyka narodu jest dyskutowana na gruncie bardzo wielu różnych dyscyplin naukowych, między innymi: geografii, socjologii, historii, psychologii, etnografii, antropologii, politologii i prawa międzynarodowego.

W różnorodnych teoriach narodu nie ma zgody w takich kwestiach, jak czynniki narodotwórcze, natura i struktura więzi narodowej, etapy przemian narodu, zakończenie procesów narodotwórczych, społeczne funkcje narodu. Zgoda w tych kwestiach nie wydaje się możliwa co najmniej z dwóch powodów. Pierwszym – najważniejszym – jest wielka różnorodność zjawisk i procesów określanych często jako procesy narodotwórcze. Drugą przyczyną jest wielość orientacji teoretycznych, na gruncie których problematyka etniczna jest poruszana (Babiński 1997).

Odpowiedź na pytanie: *co to jest naród?* w dużej mierze zależy od tego kogo pytamy, w jakich okolicznościach i w jakim okresie historycznym. Inaczej do tego problemu

podchodzi bowiem etnograf czy geograf ludności, zupełnie inaczej polityk, a jeszcze inaczej historyk lub socjolog. Odpowiedź będzie zależać także od wyznawanych przez pytanego poglądów politycznych, a nawet filozoficznych (Sobczyński 1996). Definicje narodu mają bowiem bardzo często charakter instrumentalny. Służyły one i służą pewnym celom politycznym. Częstokroć stanowiły podstawę odmowy uznania określonych grup etnicznych za naród, bądź przeciwnie, miało z nich wynikać, że dana zbiorowość jest narodem, w związku z czym przysługują jej określone uprawnienia (Waldenberg 1992). Zasadne więc jest stwierdzenie L. Wasilewskiego (1929), że *„pojęcie narodowości, narodu zmienia się w zależności od tego, kto to pojęcie formułuje”*.

Definicje narodu generalnie dzielą się na dwa rodzaje. Genetyczne, kładące nacisk na czynniki, które złożyły się na jego powstanie, traktujące naród jako produkt rozwoju historycznego oraz strukturalne, określające naród poprzez wskazanie cech charakteryzujących daną grupę społeczną właśnie jako naród (Chałupczak, Browarek 1998, Otok 1996, Wiatr 1973).

Genetyczne definicje narodu mówią, że naród jest wynikiem wspólnych losów historycznych, wręcz wytworem rozwoju historycznego, wspólnotą ukształtowaną na gruncie pewnych cech wspólnych dla grupy narodowej. Jako przykład takiego ujęcia definicji narodu można przytoczyć bardzo często cytowaną formułkę zawartą w „Wielkiej Encyklopedii Powszechnej” (1966, t. 7), która definiuje naród jako *„historycznie wytworzoną, trwałą wspólnotę ludzi, ukształtowaną na gruncie wspólnych losów dziejowych, kultury, języka, terytorium i życia ekonomicznego, przejawiającą się w świadomości narodowej jej członków”*.

W literaturze przedmiotu dużo częstsze i zdecydowanie bardziej zróżnicowane są definicje typu strukturalnego, określające naród poprzez wskazywanie cech charakteryzujących daną grupę społeczną właśnie jako naród. J. Wiatr (1973), w swojej typologii definicji narodu, wydziela cechy należące do kategorii: materialnych, politycznych, kulturalnych i świadomościowych.

Naród jest wspólnotą o pewnych cechach materialnych i świadomościowych. Jako przykład może posłużyć definicja narodu według M. Handelsmana *„Naród jest organizacją ludzi zajmujących zwartą masę ziemię wspólną, o wspólności losów i o kulturze wspólnej, mówiących zazwyczaj językiem wspólnym, którzy posiadają pochodzenie wspólne lub uchodzą u innych, a zwłaszcza u siebie, za ludzi pochodzenia wspólnego i poczuwają się do wspólności”*¹. Podobnie naród definiuje geograf J. Flis (1985), określając go jako *„ogół ludzi mających w swej świadomości wzajemne poczucie odrębności względem innych narodów,*

¹ M. Handelsman, 1921, *Historyka*, Warszawa, cyt. za J. Wiatr, 1973, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa.

a wspólnoty z rodakami, wytworzone przez długie, z pokolenia na pokolenie, współzycie, najczęściej: wspólny język, wspólne dzieje polityczne i przynależność do jednego państwa, przejawiające się dążeniem do zachowania (lub odzyskania) politycznej odrębności lub przynajmniej kulturalnej autonomii". Również w innych definicjach narodu jego cechy materialne (terytorium, gospodarka) często występują, jednak autorzy nie przypisują im roli wiodącej.

Do początku XIX wieku dominowało przekonanie, że naród jest to ogół obywateli danego państwa. Współcześnie takie rozumienie narodu spotyka się tylko w praktyce administracyjno-politycznej. Później pojawiło się stwierdzenie, że naród jest istotą państwa i innych instytucji politycznych, ich treścią (Sobczyński 1996, Wiatr 1973). W Polsce takie podejście było związane z obozem endecji, a jako przykład może służyć definicja R. Dmowskiego (1907): *„Naród jest wytworem życia państwowego. Wszystkie istniejące narody mają swoje własne państwa albo je niegdyś miały i bez państwa żaden naród nie powstał. Fakt istnienia państwa daje początek idei państwowej, która jest jednoznaczna z ideą narodową (...), naród jest niezbędną treścią moralną państwa, państwo zaś jest niezbędną formą polityczną narodu”*. Teza taka nie zawsze znajduje potwierdzenia w rzeczywistości, jest bardzo często wykorzystywana instrumentalnie, do potrzeb bieżącej polityki. Dowodem, że to narody tworzą państwa, a nie jak uważał R. Dmowski *„naród jest wytworem życia państwowego”*, jest choćby istnienie Izraela, państw bałkańskich, czy powstanie państw na obszarze postradzieckim. Ponadto nadal istnieją narody, które jeszcze nie mają i nigdy nie miały swojej państwowości, np. Kurdowie czy Palestyńczycy.

Inna grupa cech pozwoliła niektórym zdefiniować naród jako zjawisko kulturowe. Jedną z takich cech jest język. Wspólnota języka wiedzie do uczestnictwa w podobnych przeżyciach, a przez to do ukształtowania wspólnych cech kulturowych. W literaturze naukowej utożsamianie narodu z grupą językową, a nawet traktowanie wspólnoty językowej jako niezbędnej cechy narodu wyraźnie zanika, to jednak w życiu codziennym bardzo często spotyka się tendencję do utożsamiania języka z przynależnością narodową, bez dalszego zagłębiania się w istotę zagadnienia (Sobczyński 1996, Wiatr 1973).

Bardzo często naród jest definiowany jako wspólnota uczestnicząca w pewnych wartościach kulturowych. W taki sposób na istotę narodu patrzą między innymi J. Chałasiński (1966), E. Gellner (1991), A. Kłoskowska (1995, 1996), L. Wasilewski (1929), F. Znaniecki (1990). Spojrzenie na naród poprzez wymiar kulturowy wydaje się najwłaściwsze zwłaszcza na obszarach pograniczy narodowościowo-kulturowych, czyli w obrębie stref kontaktu i mieszania się różnych grup ludności, w tym odrębnych narodów. Na obszarze pogranicza

różnorodne elementy kultury wzajemnie się przenikają, zderzają, ulegają zmianom oraz mogą wpływać na różnicowanie zbiorowości zamieszkujących pogranicze (Babiński 1997, Chlebowczyk 1983, Kłoskowska 1995, Rembowska 1998). Dochodzi wówczas często do zacierania różnic pomiędzy przedstawicielami poszczególnych narodów, prowadzących do trudności z określeniem własnej przynależności narodowej. Według E. Gellnera (1991) „*dwie osoby należą do tego samego narodu, jeżeli – i tylko jeżeli – uczestniczą w tej samej kulturze, poprzez którą rozumieć będziemy system idei, znaków, skojarzeń, sposobów zachowania i porozumiewania się*”. F. Znaniecki (1990) problem narodu głęboko sytuje w ogólnej teorii kultury, uważając naród za „*fenomen kulturowy*”. Podstawową ideą jego pracy „*Współczesne narody*” jest stwierdzenie, że „*(...) solidarna zbiorowość, złożona z setek tysięcy czy nawet milionów ludzi uczestniczących w tej samej kulturze, może istnieć przez dłuższy czas bez wspólnej władzy politycznej*”. Przeciwwstawiając pojęcia narodu i państwa, podkreśla, że naród może istnieć niezależnie od państwa, że wspólna kultura narodowa może okazać się trwalszym i bardziej wpływowym elementem społecznej solidarności niż wspólny rząd. J. Chałasiński (1966) określa naród jako „*zjawisko ze sfery kultury*”.

S. Ossowski (1967 a) odwołuje się do pojęcia ojczyzny jako wartości kultury twierdząc, że „*Naród nie musi być zbiorowością zamieszkującą zwanie jakieś terytorium – chociaż zakłada się, że taką zbiorowością być powinien – musi natomiast posiadać wspólną dla wszystkich swych członków ojczyznę. Ojczyzna stanowi bogaty zespół wartości odgrywających doniosłą rolę w kulturze narodowej...*”. W innej pracy S. Ossowski (1967 b) wymienił dwie szczególne cechy narodu „*narodem jest trwała grupa terytorialna takiej wielkości, że jej spójność nie może opierać się na kontaktach osobistych. Grupa ta jest terytorialna niekoniecznie w sensie ekologicznym, lecz koniecznie w sensie ideologicznym*” oraz „*naród jest grupą “autoteliczną”², jego istnienie i powodzenie jest celem samym w sobie. Naród do swego istnienia nie potrzebuje innej sankcji poza własną wolą*”. S. Ossowski definiuje naród poprzez ideologię narodową. Wśród czynników narodotwórczych w jego koncepcjach najważniejszą rolę odgrywają: trwałość i wielkość grupy, obecność w świadomości społecznej idei ojczyzny, autoteliczność oraz mity jako istotny składnik ideologii narodowej.

Pojawia się również definicja, zgodnie z którą naród jest wspólnotą uczucia dążącą do ukonstytuowania się w państwo. Tak rozumiał naród M. Weber, pisząc „*Naród jest to*

² Czyli będącą celem samym w sobie, usprawiedliwiającym się, tłumaczącym się samo przez się a nie przez okoliczności zewnętrzne (Kopaliński 1990).

*wspólnota uczucia, która adekwatnie uzewnętrzniałaby się we własnym państwie; dlatego też naród jest to wspólnota, która normalnie dąży do utworzenia swego własnego państwa"*³.

Również B. Anderson (1997) formułując definicję antropologiczną, utożsamia naród ze wspólnotą, określając go jako „wyobrażoną wspólnotę polityczną, wyobrażoną jako nieuchronnie ograniczoną i suwerenną”. Naród, według Andersona, jest wspólnotą, gdyż mimo panujących w nim nierówności i wyzysku, jest traktowany przez współrodaków jako głęboki, braterski układ solidarności. Jest „wspólnotą wyobrażoną”, ponieważ członkowie nawet nielicznego narodu, nie mają osobistego kontaktu z większością rodaków, nawet nic o nich nie wiedzą, a pomimo to utożsamiają się z nimi, „pielęgnują w umyśle obraz wspólnoty”. Naród jest również „wspólnotą ograniczoną i suwerenną”, ponieważ nawet największe narody, zajmują pewien określony – choćby i bardzo duży – obszar, na którym sprawują suwerenną władzę. Narody marzą o wolności, a symbolem tej wolności jest suwerenne państwo.

J. Wiatr (1973) definiuje naród jako „historycznie ukształtowaną trwałą wspólnotę, powstałą na gruncie wspólnych losów dziejowych, wspólnej gospodarki towarowej i wspólnych instytucji politycznych, charakteryzującej się istnieniem poczucia państwowego jako podstawowego składnika świadomości grupowej”. Według tej definicji naród powstaje w wyniku działania dwóch czynników: obiektywnych, do których J. Wiatr zalicza wspólnotę losów historycznych, wspólnotę gospodarki towarowej i wspólnotę instytucji politycznych, oraz subiektywnych, czyli świadomość stanowienia wspólnoty, w tym poczucia państwowego.

Jednak pomimo licznych rozbieżności w terminologii a nawet teorii narodu, można określić pewne elementy zasadnicze, bardzo często występujące w definicjach, choć w różnorodnych kombinacjach.

Cechy narodu można podzielić na dwie grupy. Pierwsza obejmuje stosunkowo często wymieniane w definicjach jako cechy swoiste narodu, wspólnoty społecznej odrębnej typem od innych wspólnot. Drugą grupę tworzą cechy towarzyszące, które albo mają tłumaczyć, dlaczego i jak uformowały się cechy pierwszej grupy, albo też służyć mają odróżnieniu jednego narodu od innego. Do pierwszej grupy wielu autorów zalicza świadomość bycia narodem, czy wolę bycia narodem. Różnica pomiędzy nimi polega na tym, że w warunkach gdy odrębność narodu nie jest kwestionowana, świadomość narodowa nie musi zawierać niczego innego poza poczuciem przynależności do narodu, nie musi zawierać więc woli istnienia. Do pierwszej grupy cech można zaliczyć również wartości kulturowe, choć ich

³ M. Weber, 1946, *Essays in Sociology*, New York, cyt. za J. Wiatr, 1973, *Naród*

sprecyzowanie jest sprawą nie do końca wyjaśnioną w literaturze. Pojęcie „charakteru narodowego” jest bowiem bardzo wieloznaczne. Często występującą cechą jest także wspólnota języka, szczególnie literackiego, są jednak narody nie posiadające takiej wspólnoty (Szwajcarzy) a z drugiej strony znamy całe grupy narodów jednojęzycznych (np. Egipcjanie, Syryjczycy, Marokańczycy, Tunezyjczycy, Jemeńczycy, Irakijczycy lub Hiszpanie, Argentyńczycy, Chilijczycy, Boliwijczycy, Peruwiańczycy). Do grupy drugiej zalicza się szereg cech rozmaitego rodzaju. Najczęściej wymienia się terytorium, układ ekonomiczny, instytucje polityczne (szczególnie państwo), a czasem również religię, pochodzenie etniczne czy rasowe. Niektórzy zaś szukają źródła odrębności narodowych we wspólnocie losów historycznych. Jednak większość autorów uważa, że cechy te mogą, lecz nie muszą występować.

Ponadto w definiowaniu pojęcia narodu ścierają się dwie odmienne teorie narodu – obiektywna i subiektywna. Pierwsza z nich zakładała, iż o przynależności jednostki do narodu decydują cechy obiektywne, niezależne od woli danej jednostki, takie jak wspólne pochodzenie, zamieszkiwane terytorium, kultura, język, religia, gospodarka, podobieństwo cech fizycznych. Druga teoria zakładała, iż przynależność do narodu jest aktem woli jednostki w zależności od jej subiektywnych przekonań (Boksański 1996, Sobczyński 1996). Najczęściej w definiowaniu narodu autorzy wymieniają zarówno cechy obiektywne, jak i subiektywne.

Jednak odwoływanie się wyłącznie do cech obiektywnych lub kładzenie na te cechy głównego nacisku, może często prowadzić do nie uznawania za naród zbiorowości, które ewidentnie tworzą narody. Są bowiem liczne przykłady narodów, które istnieją pomimo to, że np. nie posiadają lub nie posiadały własnego państwa (np. Kurdowie, Palestyńczycy, Bośniacy, Słoweńcy), nie posiadają wspólnego języka macierzystego (Szwajcarzy), nie zamieszkują w większości zwarte terytorium (Żydzi). Dlatego uznano, że precyzyjniejsze jest określanie przynależności jednostki do narodu na podstawie cech subiektywnych, zwłaszcza z zakresu uczuć, woli i świadomości. Jest to współcześnie dominujący pogląd, zwłaszcza w rozwiniętych krajach demokratycznych. Takie podejście jest szczególnie istotne na obszarach pograniczy narodowościowych, gdzie dochodzi do przenikania się i „mieszania” różnych narodów. Na terenach tych częstym źródłem konfliktów jest negowanie samoidentyfikacji narodowej poszczególnych osób czy społeczności, przypisywanie im innej przynależności narodowej niż ta, z którą się identyfikują.

E. Gellner w pracy *„Narody i nacjonalizm”* (1991), twierdzi, że *„(...) narody są dziełem człowieka, wytworem jego przeświadczeń, lojalności, solidarności. Zbiór osób (na przykład*

mieszkających na danym terenie lub mówiących danym językiem) staje się narodem wtedy i tylko wtedy, gdy są one stanowczo przekonane, iż z tytułu współprzynależności do owego zbioru mają wobec siebie pewne obowiązki i pewne prawa”. Szczególny nacisk kładzie on na stwierdzenie „(...) tym, co czyni z nich naród, jest wzajemne uznanie się za rodaków, a nie jakakolwiek inna wspólna cecha, która przysługuje wyłącznie im i odróżnia od reszty ludzi”. Dla E. Gellnera podstawowym elementem formowania się narodu jest wola jego członków, czyli cecha subiektywna. Zaznacza on jednak, że „wspólna wola” jest fundamentem nie tylko narodu, ale także wielu innych grup, większych lub mniejszych od narodu, powstałych bardzo często niezależnie od narodowości.

Dalej posuwa się I. Hencock (1998), który twierdzi, że aby jednostka została uznana za przedstawiciela danego narodu, musi nie tylko sama uważać się za członka tego narodu i być akceptowana przez innych jego przedstawicieli, ale także musi być postrzegana przez „obcych” jako reprezentant danego narodu. Są to według I. Hencocka warunki zarazem konieczne, jak i wystarczające do określenia przynależności narodowej danej jednostki.

Główny nacisk na cechy subiektywne przy definiowaniu narodu występuje również w pracach J. Chałasińskiego (1966), S. Ossowskiego (1967 a, b), L. Wasilewskiego (1929), F. Znanieckiego (1990), którzy za podstawowe cechy narodu – obok wspólnoty kulturowej – uważają wolę i świadomość narodową.

M. Waldenberg (1992) uważa, że z powodu wielości i bardzo dużego zróżnicowania definicji narodu, dużo bardziej przydatne jest posługiwanie się modelem narodu, ponieważ w odróżnieniu od cech wymienianych w definicjach, nie wszystkie cechy składające się na model narodu muszą występować w przypadku każdego narodu. Brak poszczególnych cech nie przesądza o tym, że dana zbiorowość nie jest narodem. Zwracał na to uwagę już L. Wasilewski (1929), stwierdzając w pracy „Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu”, że brak niektórych cech przypisywanych w definicjach narodowi nie powoduje, że dana grupa nie może być uznana za naród.

Za pomocą modelu można ukazać gradację „bycia narodem”. Zbiorowości posiadające wszystkie cechy modelu, M. Waldenberg uznaje za narody w pełni rozwinięte (klasyczne), natomiast te, którym brakuje pewnych elementów (np. terytorium, wspólnego języka lub dążenia do własnej państwowości) za narody ukształtowane w mniejszym stopniu. Według M. Waldenberga, na model narodu winny się złożyć następujące elementy: „*istnienie wspólnego języka, terytorium, na którym mieszka dana zbiorowość lub jej znaczna część i które uważa ona za swą ziemię ojczystą; dziedzictwo kulturowe, z którym znaczna część zbiorowości identyfikuje się jako z własnym; partycypowanie w kulturze narodowej; wspólna*

dość bogata symbolika i to, co w niektórych definicjach narodu określa się jako wspólny zasób uczuć i myśli; przeświadczenie o wspólnym pochodzeniu etnicznym znacznej większości, trzonu, zbiorowości; znaczne poczucie wspólnoty między ludźmi różnych klas i warstw społecznych; istnienie świadomości odrębności narodowej, poczucia bycia narodem; istnienie w przeszłości lub aktualnie państwa traktowanego jako swoje, w przypadku braku państwowości całkowicie odrębnej bądź połączonej więzami federacyjnymi lub konfederacyjnymi z innym organizmem państwowym, istnienie woli stworzenia jej lub uzyskania autonomii”.

W modelu tym występują zarówno cechy obiektywne jak i subiektywne. Zaznacza się jednak dominacja elementów, które można zaliczyć do kategorii uczuć i świadomości, czyli cech subiektywnych. M. Waldenberg (1992) zauważa, że w jego modelu „(...) *naród traktowany jest przede wszystkim jako zbiorowość, w której uczestnictwo opiera się na wewnętrznym przekonaniu i więzi emocjonalnej*”. Bliski jest mu pogląd, że „(...) *za naród uznawana być winna każda zbiorowość, która siebie za niego uważa*”, jednak dostrzega tu liczne zastrzeżenia. Fakt „*bycia narodem*” jest współcześnie nie tylko wartością moralną, lecz daje określone uprawnienia na mocy prawa międzynarodowego. Dlatego żądania uznania danej zbiorowości za naród są często wysuwane przez nieliczne grupy – nierzadko inspirowane z zewnątrz – uzurpujące sobie prawo do reprezentowania ogółu społeczności. Jednak jak pokazuje historia, mogą one również stanowić początek autentycznego procesu kształtowania się nowego narodu.

Kolejnym bardzo istotnym pojęciem jest *narodowość*. W prawie międzynarodowym i stosunkach międzynarodowych nie jest ono jednoznacznie zdefiniowane. W jednych państwach jest utożsamiane z obywatelstwem, w innych z przynależnością etniczną obywateli określonego państwa. B. Joseph krytykując utożsamianie obywatelstwa z narodowością uważał, że „*zasadnicza różnica pomiędzy narodowością a obywatelstwem polega na tym, że narodowość jest subiektywna, podczas gdy obywatelstwo jest obiektywne. Pojęcie narodowości odnosi się do warunków myśli, uczucia lub sposobu życia; obywatelstwo natomiast to status polityczny*”⁴.

Według geografa J. Flisa (1985) narodowość jest to: „*przynależność danej osoby do określonego narodu lub grupy narodowościowej*”. W takim znaczeniu będzie rozumiane pojęcie *narodowości* w niniejszej pracy.

Samoświadomość jednostki jest podstawowym, najogólniejszym kryterium, według którego możemy określić przynależność narodową – czyli narodowość – konkretnej osoby.

Narodowość rozumianą jako subiektywną wolę przynależności do określonego narodu (Flis 1985, Shils 1996, Wasilewski 1929). Jak zauważa J. Wiatr (1973) „*Ten jest Polakiem, kto się Polakiem czuje. Nie można być członkiem narodu wbrew swojej woli, co oznacza również, że kto się do przynależności do danego narodu poczuwa, ten winien być za członka tego narodu uznany*”. Należy jednak pamiętać o zastrzeżeniach wysuwanych między innymi przez E. Gellnera (1991) i I. Hencoeka (1998), którzy twierdzili, że do uznania danej jednostki za przedstawiciela tego a nie innego narodu nie wystarczy wyłącznie jej wola, ale konieczna jest również akceptacja przez innych jego przedstawicieli oraz postrzeganie przez „obcych” jako reprezentanta danego narodu.

Narodowość, zarówno pewnej grupy ludzi jak i poszczególnych jednostek, nie jest czymś stałym, niezmiennym. Może ona ulegać i często ulega zmianom, które wynikają z oddziaływania na nią różnych czynników zewnętrznych (Wasilewski 1929). Do głównych elementów mogących wpłynąć na zmianę narodowości jednostki jest zmiana jej miejsca zamieszkania, oddziaływanie innej społeczności narodowej oraz oddziaływanie polityczne i propagandowe państwa (Shils 1996). Według J. Wiatra (1973) podstawowym czynnikiem określającym przynależność narodową jest „*dziedziczenie kulturalne*”, czyli przekazywanie pewnych wartości, uczuć, postaw w procesie wychowania. Podkreśla on, że nie jest to cecha genetyczna ale nabyta. Istotnym elementem, który determinuje przynależność narodową jest również asymilacja.

Kolejnym poruszonym zagadnieniem jest pojęcie „mniejszości narodowej”. Kategoria ta rozpatrywana jest – wbrew pozorom – nie tylko według kryteriów ilościowych, ale również historycznych, prawnych i socjologicznych.

Pojęcie „mniejszości narodowej” pojawiło się stosunkowo późno, dopiero w XIX wieku, czyli wówczas, gdy ukształtowała się współczesna świadomość narodowa, powstawały współczesne narody, zanikały natomiast dominujące wcześniej tradycyjne podziały stanowe (Tomaszewski 1991).

Istotną kwestią jest ustalenie, czy dana grupa etniczna spełnia cechy mniejszości narodowej. Podobnie jak w kwestii narodu, odpowiedź nie jest sprawą prostą i zależy od wielu elementów. Podstawowe znaczenie ma kwestia stosowanych kryteriów. Już w okresie międzywojennym owa kwestia znalazła się w orbicie dyskusji naukowych, choć określenia stosowane wówczas były mało precyzyjne. Wynikało to ze ścierania się dwóch, wspomnianych wcześniej, odmiennych teorii narodu: obiektywnej i subiektywnej. Ponadto o tym, czy dana grupa etniczna posiadała status mniejszości narodowej, decydowały również

⁴ B. Joseph, 1929, *Nationality: Its Nature and Problems*, New Haven, cyt. za J. Wiatr, 1973, *Naród*

postanowienia prawa międzynarodowego oraz wola państwa osiedlenia. W tym okresie podstawowym kryterium zaliczenia do mniejszości narodowej był fakt zamieszkiwania „od zawsze” zwartej terytorium, posiadanie obywatelstwa państwa osiedlenia, bycie odłamem narodu posiadającego własne państwo i kultywowanie własnej odrębności (Byczkowski 1976, Chałupczak, Browarek 1998).

Współcześnie dominują dwa podejścia: historyczno-prawnicze i socjologiczne. W pierwszym podkreśla się przede wszystkim państwowy stan posiadania, kryterium liczbowe oraz czynniki obiektywne (pochodzenie, język, religia, zamieszkiwane terytorium). W podejściu socjologicznym, po wojnie, doszło do ujednoczenia stanowiska w kwestii definicji przynależności do mniejszości narodowej poprzez uznanie mieszanej zasady subiektywno-obiektywnej. Jednak przy ustalaniu przynależności narodowej członków mniejszości narodowej, najczęściej miernikiem jest subiektywne poczucie przynależności do danego narodu, wola bycia mniejszością, świadomość przynależenia do określonych wartości i symboli, poczucie więzi z tą a nie inną zbiorowością. Czynnikiem ten jest szczególnie istotny w Europie Zachodniej, gdzie często spotykamy wspólny język dla różnych narodowości. W wypadku przyjęcia wyłącznie obiektywnego kryterium (terytorium, język, życie gospodarcze, wspólna przeszłość historyczna) mniejszość narodową należałoby włączyć do narodu tworzącego dane państwo. Tym niemniej kryteria obiektywne czasem spełniają rolę pomocniczą, szczególnie w warunkach słabo wykształconego poczucia narodowego (Byczkowski 1976, Chałupczak, Browarek 1998, Sobczyński 1996).

W 1953 roku, na forum ONZ, z polecenia sekretarza generalnego, podjęto w Komisji Praw Człowieka próbę zdefiniowania mniejszości narodowej. Próbowano przy tym dokonać syntezy dwóch koncepcji, z których jedna traktowała mniejszość jako zbiór jednostek, któremu należy zapewnić możliwość korzystania z pewnych praw, a druga zaś, jako grupę społeczną, wyposażoną w pewien samorząd. Projekt owej definicji określał mniejszość jako „*grupę pragnącą zachować swe odrębności, opartą o takie cechy wspólne jak rasa, wyznanie lub język*”. Położono główny nacisk na cechy obiektywne, nie zapominając jednak o znaczeniu cech subiektywnych (Byczkowski 1976).

W statucie Federalnej Unii Europejskich Grup Narodowościowych (UFCE), organizacji grupującej zachodnioeuropejskie mniejszości narodowe, utworzonej w 1949 roku, z siedzibą w Rolighed w Danii, przynależność do mniejszości określono w sposób następujący: „*Grupą narodowościową ... jest wspólnota etniczna, którą charakteryzują takie cechy, jak własny język, kultura albo tradycje. Nie tworzy ona w swoim kraju rodzinnym własnego państwa albo zamieszkuje stale poza krajem swojego narodu (mniejszość narodowa)*”. Organizacja ta

bardzo mocno zwraca uwagę na rolę subiektywnego czynnika, jakim jest prawo do swobodnego przyznania się do mniejszości narodowej. Podkreśla ona, że „państwa zobowiązane są do stworzenia takich politycznych i społecznych przesłanek, które umożliwiłyby swobodne przyznanie się do tej przynależności. Przynależność narodowa nie powinna być kwestionowana, ani też sprawdzana” (Byczkowski 1976).

W deklaracji turyńskiej z 1994 roku pt. „Instrument Inicjatywy Środkowo-Europejskiej ochrony praw mniejszości”, mniejszość narodowa jest określana jako „grupa mniejsza liczebnie od pozostałej części ludności w danym Państwie, której członkowie, będący obywatelami danego Państwa, mają etniczne, religijne lub językowe cechy odróżniające je od pozostałej części ludności i kierują się wolą zachowania własnej kultury, tradycji, religii lub języka” (Chałupczak, Browarek 1998).

We współczesnej literaturze zachodnioeuropejskiej coraz częściej określenie „mniejszość narodowa” zastępowane jest pojęciem „nie dominująca grupa etniczna” (*non-dominant ethnic group*). Ta zmiana ma podkreślić, że nie zawsze „mniejszość” była faktycznie mniejszością. Istniały bowiem obszary – np. w Europie przed I wojną światową i w okresie międzywojennym – na których „mniejszość narodowa” w rozumieniu ustawodawstwa państwowego nie była mniejszością, a wręcz przeciwnie – większością (Chałupczak, Browarek 1998).

W polskiej literaturze pojęcie mniejszości narodowej definiowało wielu badaczy (Byczkowski 1976, Chałupczak, Browarek 1998, Janusz 1993, Kwaśniewski 1992, Tomaszewski 1991). W definicjach tych można wyróżnić kilka elementów wspólnych dla pojęcia mniejszości narodowej. Z pewnością jest to grupa, która znajduje się w liczebnej mniejszości wobec pozostałej ludności, posiada obywatelstwo kraju zamieszkiwania, odróżnia się od reszty obywateli cechami etnicznymi, językowymi, kulturowymi lub religijnymi oraz posiada świadomość narodową, subiektywną wolę bycia mniejszością i podkreśla swą odrębność. Tak też mniejszość narodowa będzie rozumiana w niniejszej pracy.

Często obok pojęcia „mniejszość narodowa”, pojawia się kategoria „mniejszość etniczna” (grupa etniczna). Grecki termin *ethnos* oznacza: tłum, lud, rasę, plemię, naród, klasę ludzi (Kopaliński 1990, Mikołajewska 1987), ma on więc bardzo szeroki zakres pojęciowy.

Najczęściej określenia te używane są jako synonimy. W socjologii wyróżnia się szersze i węższe znaczenia pojęcia mniejszości etnicznej. W ujęciu szerszym mniejszość etniczna tym odróżnia się od mniejszości narodowej, że obejmuje również mniejszości nie dające określić się jako narodowe (klanowe, plemienne, inne przednarodowe lub nienarodowe). W węższym

znaczeniu jest to specyficzna grupa etniczna, nie ukształtowana narodowo i nie zgłaszająca postulatów typu narodowego, określana często wyłącznie w kategoriach etnograficznych (Michna 1995, Pawluczuk 1972, Sadowski 1995). Współcześnie postrzeganie grupy etnicznej wyłącznie w kategoriach etnograficznych jest anachronizmem.

H. Chałupczak i T. Browarek (1998) pod określeniem „mniejszość etniczna” rozumieją *„wspólnotę obejmującą obywateli danego państwa powstałą w wyniku procesu historycznego, posiadającą poczucie swej odrębności, trwałe formy integracji na podstawie wspólnego pochodzenia, języka lub religii, ale nie mającą aspiracji ujmowanych w kategoriach państwa”*. Według takiego podejścia, mniejszości etniczne – w odróżnieniu od mniejszości narodowych – nie posiadają państwa macierzystego i nie wysuwają postulatów typu państwowego. Według tych kryteriów możemy w Polsce wyróżnić mniejszości narodowe – Białorusini, Czesi, Grecy, Macedończycy, Litwini, Niemcy, Ormianie, Rosjanie, Słowacy, Ukraińcy, Żydzi oraz mniejszości etniczne – Łemkowie, Karaimi, Romowie, Tatarzy. Jednak zgodnie z powyższym rozumowaniem o zaliczeniu danej społeczności do mniejszości etnicznej lub narodowej decydują często wyłącznie bieżące wydarzenia polityczne. Zgodnie z powyższymi kryteriami, np. Białorusini, Ukraińcy i Litwini zamieszkali w Polsce, przed 1991 rokiem powinni być określani jako mniejszość etniczna, a po powstaniu niepodległej Białorusi, Ukrainy i Litwy – już jako przedstawiciele mniejszości narodowych. Zmiana „kategorii” w żadnym stopniu nie wiązała się ze zmianą ich poczucia tożsamości czy odrębności narodowej. Kryterium posiadania lub nieposiadania państwa narodowego jest całkowicie sztuczne i nie może stanowić podstawy, według której kategoryzuje się mniejszości narodowe.

Pojęcie „eticzności”, „grupy etnicznej” jest trudne do zdefiniowania. Przede wszystkim dlatego, że w różnych społeczeństwach i w różnym czasie pojęcie to miało inną treść.

A. Posern-Zieliński (1982) pisze, że poszukiwanie jednej, uniwersalnej definicji etniczności jest skazane na niepowodzenie, gdyż określając ją i jej znaczenie nie można pomijać kontekstu kulturowego i czynnika historycznego.

Fenomen etniczności kształtuje się na bazie odmienności od otoczenia społecznego. Można ją próbować opisać w języku obiektywnie istniejących różnic lub w języku subiektywnych odczuć, etnicznej świadomości. Najogólniej rzecz biorąc „mniejszość etniczna” (grupa etniczna) to wspólnota ludzi w jakiś sposób odmiennych od większości zamieszkujących dane terytorium (Mikołajewska 1987). W takim ujęciu pojęcie „mniejszości etnicznej” będzie zarówno zawierać w sobie pojęcie „mniejszości narodowej”, jak i będzie miało znaczenie synonimiczne.

Powyższe rozważania wykazują, iż określenie dokładnej przynależności danej grupy ludności do konkretnej mniejszości narodowej jest sprawą złożoną. Trudności pojawiają się przy próbie ustalenia czym jest badana grupa społeczna, czy stanowi wspólnotę etniczną, czy jest częścią jakiegoś konkretnego etnosu nie ukształtowanego jeszcze w samodzielny naród. Może też stanowić odrębną wspólnotę polityczną, religijną, rasową, obyczajową, językową czy inną. Ponieważ w wielu krajach istnieją grupy nadal poddawane procesom konsolidacji i asymilacji, stanowiące formy przejściowe, o bardzo płynnym stopniu świadomości narodowej noszącej cechy dualizmu narodowego (podwójnej narodowości), ich zaszeregowanie może być sprawą nadzwyczaj trudną, o ile w ogóle wykonalną. W szczególności dotyczy to mieszkańców pogranicza etnicznego, gdzie zazwyczaj występuje wysoki stopień wzajemnego przenikania i przemieszania różnych grup etnicznych. Nie zawsze mieszkańcy określonego terytorium są w stanie wytworzyć jednolitą świadomość narodową, nawet jeśli wywodzą się z lokalnej wspólnoty o w miarę jednolitej tradycji i kulturze. Na to nakładają się problemy wynikające z nieprowadzenia przez niektóre kraje statystyki narodowościowej (Byczkowski 1976, Sobczyński 1996).

Współcześnie wyróżnia się trzy główne drogi powstawania grup mniejszościowych o charakterze etnicznym, spowodowane przyczynami historycznymi, politycznymi i socjologicznymi (Byczkowski 1976). Często jednak te czynniki przeplatają się wzajemnie lub występują równocześnie. Pierwsze grupy etniczno-narodowe powstały w okresach poprzedzających epokę powstawania państw narodowych. W czasie formowania się państw nie zawsze dążono do realizacji zasady etnicznej, raczej stosowano zasadę etniczno-terytorialną. Narody okazały się niejednokrotnie elementem trwalszym niż tworzone przez nie państwa. Przy powstawaniu nowych państw i ich powiększaniu na drodze podbojów, jednoczenia albo przy ich likwidacji, pewne części narodów pozostawały poza granicami tych państw albo ulegały rozczłonkowaniu pomiędzy kilka jednostek państwowych. Szczególnie ostro takie procesy dały o sobie znać w okresie powstawania nowych imperiów światowych i rozbiorów innych, upadających państw przez nowe potęgi. Dochodziło wówczas do rozczłonkowania narodów nawet na kilka odłamów. Również w okresie powstawania kapitalizmu, gdy w ramach starych wielonarodowych państw zaczęły się wyodrębniać współczesne grupy narodowe i narody, takie procesy też zachodziły.

Poważne znaczenie historyczne w powstaniu mniejszości odegrały także średniowieczne wędrówki chłopstwa i rycerzy, początkowo mające tylko społeczny charakter. W okresie niemieckiej, rosyjskiej, szwedzkiej, angielskiej czy holenderskiej kolonizacji przybrały charakter narodowy. Mniejszości narodowe, będące relikami poprzednich okresów

historycznych, spotykamy powszechnie w Europie, np. Słoweńcy i Chorwaci w Austrii i na Węgrzech, Niemcy w Rumunii.

Po I wojnie światowej do powstania licznych mniejszości przyczyniły się decyzje mocarstw ustalających ład wersalski, które z różnych przyczyn nie uwzględniły istniejących obszarów językowo-etnicznych przy tworzeniu granic nowych państw. Podobnie było w okresie ustanawiania ładu jałtańsko-poczdamskiego, choć tutaj częściowo uwzględniono owe kryterium, rozwiązując jednak ten problem drogą przesiedleń, a nie prawidłowego ustalenia granic.

Poza wymienionymi czynnikami do powstania mniejszości przyczyniły się także migracje, głównie ekonomiczne, najbardziej masowe w XIX i początku XX wieku. Były to przede wszystkim migracje transoceaniczne, wewnątrzkontynentalne odegrały dużo mniejszą rolę. Także wojny przyniosły, obok zmian terytorialnych, duże, często przymusowe, przesiedlenia mas ludności, nawet całych grup narodowych.

Wśród współczesnych mniejszości narodowych może wyróżnić szereg różnych kategorii, zależnie od zastosowanych kryteriów, np. genezy danej grupy, zamieszkiwanego przez nią terytorium lub relacji z innymi narodami (Koter 1993).

W dzisiejszym świecie zjawisko występowania państw czysto narodowych jest niemal niespotykane. Niemal wszystkie państwa świata posiadają, choćby tylko symboliczną mniejszość, co wynika zarówno z powszechności procesów migracji, jak i z faktu otwartości politycznej, gospodarczej i komunikacyjnej zdecydowanej większości współczesnych państw.

LITERATURA

1. Anderson B., 1997, *Wspólnoty wyobrażone*, Kraków.
2. Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków.
3. Bokszański Z., 1996, *Tożsamość narodowa: pojęcie i problematyka badawcza*, [w:] Czyżewski M., Piotrowski A., Rokuszewska-Pawełek A. (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Łódź.
4. Byczkowski J., 1976, *Mniejszości narodowe w Europie 1945-1974 (wybrane zagadnienia)*, Opole.
5. Chałasiński J., 1966, *Zagadnienie narodu*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 20.
6. Chałupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin.
7. Chlebowczyk J., 1983, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, Warszawa-Kraków.
8. Dmowski R., 1907, *Mysli nowoczesnego Polaka*, Lwów.
9. Flis J., 1985, *Szkolny słownik geograficzny*, Warszawa.

10. Gellner E., 1991, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa.
11. Hencock I., 1998, *Plight of the Gypsies*, niepublikowany wykład, Central European University, Budapest.
12. Janusz G., 1993, *Zagadnienia teorii i praktyki grup etnicznych*, Lublin.
13. Kłoskowska A., 1995, *Otwarte i zamknięte postawy narodowe w sytuacji pogranicza*, „Kultura i społeczeństwo”, nr 3, str. 8-17.
14. Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
15. Kopaliński W., 1990, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
16. Koter M., 1993, *Geographical Classifications of Ethnic Minorities*, [w:] Gosar A. (red.), *Geography and Ethnicity*, „Geographica Slovenica”, no. 24, Ljubljana, str. 123-138.
17. Kwaśniewski K., 1992, *Socjologia mniejszości a definicja mniejszości narodowej*, „Sprawy Narodowościowe”, Seria Nowa, t. 1, z. 1.
18. Michna E., 1995, *Lemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków.
19. Mikołajewska B., 1987, *Nazwy etniczne jako czynnik dystansu etnicznego. Studium przypadku zróżnicowania społecznego na Podlasiu*, Warszawa.
20. Otok S., 1996, *Geografia polityczna*, Warszawa.
21. Ossowski S., 1967 a, *Ziemia i naród*, Warszawa.
22. Ossowski S., 1967 b, *Przemiany wzorów we współczesnej ideologii narodowej*, Warszawa.
23. Pawluczuk W., 1972, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa.
24. Posern-Zieliński A., 1982, *Tradycja a etniczność. Przemiany kultury Polonii Amerykańskiej*, Warszawa.
25. Rembowska K., 1998, *Borderland - Neighbourhood of Cultures*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Borderlands or Transborder Regions - Geographical, Social and Political Problems*, „Region and Regionalism”, no. 3, Opole-Łódź, str. 23-27.
26. Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok
27. Shils E., 1996, *Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe”, t. 5, z. 1 (8), str. 9-30.
28. Sobczyński M., 1996, *Zarys geografii politycznej Polski*, rozdział V, *Mniejszości narodowe w Polsce*, maszynopis w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, Łódź.
29. Tomaszewski J., 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa.
30. Waldenberg M., 1992, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa.
31. Wasilewski L., 1929, *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*, Warszawa-Kraków.
32. Wiatr J., 1973, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa.
33. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, 1966, Warszawa.
34. Znaniński F., 1990, *Współczesne narody*, Warszawa.

Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych UŁ

NATION, ETHNIC MINORITY AND RELIGIOUS MINORITY AS GEOGRAPHIC, POLITICAL AND SOCIOLOGICAL NOTIONS

(Summary)

As the term 'nation' can be understood in different ways, the issues of nationality are problematic and ticklish. There is a variety of definitions of 'nation', none of them, though, is commonly accepted. Many different branches of science deal with this matter e.g. geography, sociology, history, psychology, ethnography, political science and international law. The answer to the question: What is the nation? greatly depends on to whom it is addressed, in what circumstances and in what historical epoch. The question would be handled differently by an ethnographer, demographer, politician, historian and sociologist.

There are two main approaches to the definition of 'nation' based on two different theories of nation: an objective and a subjective one. The former suggests that nationality is determined by common origin, living in a given territory, culture, language, religion, economy, physiognomic characteristics; these are objective factors not dependant on one's will. The latter theory claims that belonging to a nation results from one's will and conviction. Most often, however, definitions of 'nation' combine both approaches.

It should be stated that if only objective criteria are applied many communities which definitely form a nation are not recognised as such. Therefore it seems more appropriate to determine one's nationality according to subjective criteria, particularly those referring to individual feelings, willing, and self-consciousness. This approach is at present widely recognised, especially in developed democratic countries. This question gains in importance in the areas of national borderlands where different nations interpenetrate and 'mingle'.

The 'national minority' is most often defined as a group smaller than the larger, controlling group of the nation; its members are citizens of a given state but differ as to ethnic background, language, culture, religion, they have a national identity, accept and emphasise their distinctness. Another term of similar meaning is 'ethnic minority' (ethnic group). Generally the 'ethnic minority' is a group of people differing in some respect from the dominant group living in a territory. In this sense the notion of 'ethnic minority' comprises the notion of 'national minority' and at the same time is its synonym.